

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI :1866
HALK KÜLTÜRLERİNİ ARAŞTIRMA VE GELİŞTİRME
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI : 244
SEMİNER, KONGRE BİLDİRİLERİ DİZİSİ : 53

V. Milletlerarası
Türk Halk Kültürü Kongresi
HALK EDEBİYATI
Seksiyon Bildirileri

I. Cilt

ANKARA-1997

V. Milletlerarası Türk Halk Kùltürü Kongres' Bildirileri ciltlerinde yayınlanan bildirilerin dil, imla ve ilmi sorumlulukları yazarına aittir. Bildirideki görüşler Kùltür Bakanlığı Halk Kùltürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü'nün görüşleri anlamında yorumlanamaz.

ISBN 975-17-1695-0 (Tk. No)

ISBN .975-17-1697-0 (II. Cilt)

Kùltür Bakanlığı'nın 11.11.1996 tarih ve 5137 sayılı onayıyla 3000 adet bastırılmıştır.

Kapak Tasarım : Soner YALÇIN

KOŞUK VE TAKMAK TERİMLERİ ÜZERİNE

Yrd.Doç.Dr. Metin ERGUN

Koşuk (g) ve tak(p)mak terimleri Türk şiir geleneğinde İslamlık öncesi dönemden beri kullanılmaktadır.¹ Bu terimleri günümüzde de bir çok Türk boyunun halk şiiri geleneğinde görmek mümkündür.

Halk şiirimizin temel problemlerinden biri "tür" ve "şekil" meselesidir.² Ele alınan bir mahsulün tür mü, şekil mi olduğu çoğu zaman karışıklığa sebep olmaktadır. Bu terminoloji karışıklığı koşuk(g) ve tak(p)mak terimleri için de geçerlidir. Eski Türk şiiri veya Türk Halk Şiiri üzerine hazırlanan eserlerde bu iki terim hakkında verilen bilgiler karışıktır. Bazı araştırmacılar koşuğu halk şiirinde türler içinde ele alırken, bazıları çok açık olmasa bile nazım şekilleri içinde düşünmekte, bazıları da genel manada şiir, nazım ve beyit karşılığı olduğunu ileri sürmektedirler. Mesela bunlardan Fuat Köprülü³, koşuk için tür kavramını kullanırken, Reşit Rahmeti Arat⁴, L. Sami Akalın⁵, Mustafa Nihat Özön⁶ ve Hikmet Dizdaroğlu⁷ koşuğu genel manada nazım, şiir, beyit kavramlarıyla karşılamışlardır. Dizdaroğlu Arat'ın düşüncesine katılmakla birlikte koşuğu türler içinde göstermiştir.⁸ Kaamus-i Türki'de ise koşuk karşılığında "bir nevi raks havası" ifadesi kullanılmıştır.⁹ Bazı kaynaklar ise koşmayla ilgisinden hareketle çok açık olmasa bile koşuğu nazım şekilleri içinde göstermişlerdir.¹⁰

Takmak terimi için ise takşutla aynı kökten geldiği ve lehçelerdeki karşılıklarının dışında açık hiçbir görüş belirtilmemiştir.¹¹ Bununla birlikte Dizdaroğlu koşuk gibi "takmak"ı da halk şiirinde türler içerisinde göstermiştir.¹²

1. Daha geniş bilgi için bkz. Reşit Rahmeti Arat. Eski Türk Şiiri. Ankara 1986. XI-XIV.

2. Halk şiirimizdeki "şekil" ve "tür" karışıklığını ele alan aşağıdaki makalelere bakılabilir:

Yrd.Doç.Dr. M.Öcal Oğuz. "Bakü'de Yayınlanan bir Kitap ve Âşık Şiirinde Şekil, Tür ve Makam Meselesi". Milli Folklor. 15. 1992. 9-13:

Yrd.Doç.Dr. M.Öcal Oğuz. "Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Kaynaklarından Hareketle Halk Şiirinde Varsağı ve Bir Tasnif Denemesi". Milli Folklor. 26. 1995. 51-54.

3. Edebiyat Araştırmaları. Ankara 1986. 127-129.

4. Eski Türk Şiiri. XI-XII. XIV.

5. Edebiyat Terimleri Sözlüğü. İst. 1966. 95.

6. Edebiyat ve Tenkit Terimleri Sözlüğü. İst. 1954. 166.

7. Halk Şiirinde Türler. Ankara 1969. 40-41.

8. ay.

9. Şemseddin Sami. Kaamus-ı Türki. İst. 1978. 1102.

10. Koşma hakkında bilgi veren hemen hemen her kaynakta koşmanın koşukla aynı kökten geldiği belirtilmiştir.

11. Halk şiirimiz üzerine yazılan bütün kaynaklarda "takmak" terimiyle ilgili olarak verilen bilgiler. Reşit Rahmeti Arat'ın "Eski Türk Şiiri" adlı eserinden (s.XIV-XV) alınmıştır.

12. Dizdaroğlu. Halk Şiirinde Türler. 42.

Koşuk ve takmak günümüzde hemen hemen bütün Türk lehçelerinde kullanılan iki terimdir. Bu terimlerle ilgili aynı karışıklık Türk boylarının halk şiiri geleneklerinde de görülmektedir. Bununla birlikte (cır-ır), kojan (kojañ) ve kocamık terimlerinden de istifade ederek koşuk ve takmak terimlerinin tür mü yoksa şekil mi olduklarını açıklamanın mümkün olacağı düşüncesindeyiz.

Destan geleneğinin canlı olarak yaşadığı Kazak, Karakalpak, Hakas, Şor, Altay, Kırgız, Tuva, Yakut gibi Türk boylarının halk şiiri geleneklerinde yır (cır, ır) terimi kullanılmaktadır. Aynı şekilde koşuk ve takmak terimleri de adı geçen Türk boylarının halk şiiri geleneklerinde görülür.

Yır, Kazak türkçesi'nde cır şeklindedir ve destanlarla kahramanlık şiirleri için kullanılan bir terimdir.¹³ Cır kökünden destan söylemek manasında "cırlamak" ve destancı manasında da cırav kelimeleri türemiştir.¹⁴ Cırlar yani destanlar ayılmaz; ağır bir makamla cırlanırlar. Cırlar mutlaka kopuz eşliğinde cırlanırlar. Kazak cırlarının yani destanlarının nazım birimi dörtlük değildir; "tüdek" denilen ve yirmi-otuz mısraya kadar uzayabilen, düşüncenin, söylenmek istenilen fikrin bittiği yerde biten bir nazım birimiyle söylenirler. Batı şiirindeki triada benzeyen tüdek, destan geleneğinin bozulmadan devam ettiği diğer Türk boylarının destanlarının da nazım birimidir.¹⁵ Kazak Türklerinin destan geleneğinde cıravla birlikte kullanılan cırşı terimi de vardır. Cırşılar esas itibariyle tarihi cırları terennüm ederler ve onların da sazı kopuzdur.¹⁶

Kazak halk şiiri geleneğinde cırın dışında kosık (veya koşık) terimi de vardır ki cırın yani destan ve tarihi şiirlerin dışında kalan şiirlere, şarkılara verilen genel adıdır.¹⁷ Öleñ terimiyle¹⁸ aynı manada kullanılan kosıkları söyleyenler akınlarla küyşilerdir.¹⁹ Akın, cıravdan daha sonra ortaya çıkmıştır ve esas itibariyle lirik şiirlerle

13. Kazak Tilinin Tüsendirme Sözdigi, 4 c., Almatı 1979, 318.

14. Cırav teriminin etimolojisi hakkında bkz.

Edige D. Tursinov, Kazak Ağız Edebiyetin Casavşılardıñ Bayırğı Ökülderi, Almatı 1976, 155-159; Esmağambet İsmailov, Akındar, Almatı 1956, 30-40.

15. Cıravlık geleneği hakkında daha geniş bilgi için bkz.

Tursinov, a.g.e., 155-175;

İsmailov, a.g.e., 39-45;

K. Ayımbetov, Halık Danaklığı, Nökis 1968, 72-94.

M. Magavin, Kobız Sarını, Almatı 1968;

K. Maksetov, Karakalpak Cırav-Bakşıları, Nökis 1980.

16. Kazak Tilinin Tüsendirme Sözdigi, 328.

17. Kazak Tilinin Tüsendirme Sözdigi, 6.c., Almatı 1982, 369-370.

18. Kazak Tilinin Tüsendirme Sözdigi, 7.c., Almatı 1983, 537-538.

19. Akın ve Küyşiler hakkında daha geniş bilgi için bkz.

İsmailov, 17-39; 66-70

halk hikayelerini söylerler. Ancak cıravlık geleneği bozulduktan sonra akınlar cırları da söylemeye başlamışlardır. Akınların sazı “dombıra”dır ve kosıklar dombıra eşliğinde söylenirler. Cırlara göre daha hafif makamlarda terennüm edilen kosıkların nazım birimi dörtlüktür. Makamlarının, söyleyenlerinin ve sazlarının farklı olmasının yanında cırla kosık şekil itibariyle de birbirinden farklıdır. Ayrıca kosıklar cırlara göre oldukça kısa, ortalama üç-dört dördürlüktürler; en fazla on beş - yirmi dördlük olabilirler.²⁰

Kazak halk şiiri geleneğinde takmak (veya takpak) terimi de kullanılmaktadır ve kalabalık önünde ezbere söylenen şiir manasındadır. Şiiri ezbere söylemek anlamında da “takpakşı” terimi vardır.²¹ Takpaklar şekil itibariyle kosıklara benzerler, yani dörtlüklerden kuruludurlar ve ortalama üç-dördördürlükten ibarettirler. Makamlı takpaklar olmakla birlikte takpakta musiki ön planda değildir. Bu yönleriyle kosıklardan ayrılırlar. kosıklarda olduğu gibi takpak söylemek manasında uyatmak fiili kullanılır.

Karakalpak halk şiiri geleneğinde de aynı terimlerle karşılaşırız. Karakalpaklar’da da bazı istisnaları olmakla birlikte cır, kosık ve takpak terimleri Kazak halk şiiri geleneğindeki manâ ve şekilleriyle görülürler.²²

Altay Türkçesi’nde koşuk terimi kojañ şeklindedir ve kay çörçeklerin yani destanların dışındaki bütün şiir, şarık türleri için kullanılan bir terimdir.²³ Şarkı manasında kojonla birlikte “küü” ve “sarın” terimleri de kullanılır.²⁴ Küü daha ziyade ezgi, makam karşılığındadır.

Kazak ve Karakalpak kosıkları gibi dörtlüklerden kurulu olan Altay kojonları, bu yapılarıyla kay çörçeklerden ayrılırlar. Bir nevi destan sesi ve makamı demek olan ve Altay Türkçesi’nde “Yır” teriminin yerine geçen kay, çörçökle birleşerek destan anlamında kullanılmaktadır ve Kazak cırları gibi “tüydek” birimi yapısında-

20. Akınlık geleneği ve cırla kosık kavramlarının arasındaki fark hakkında daha geniş bilgi için bkz. 15 numaralı dipnottaki kaynaklar.

21. Kazak Tilinin Tüsendirme Sözdüğü. 8.c., Almatı 1985, 549-550.

22. K.Ayımbetov, Halık Danalığı. 23-29, 57-67, 72-94;

K.Maksetov, Karakalpak Cırav-Baksıları;

K.Mambetnazarov, Karakalpak Avızeli Halık Döretpleri, Nökis 1990, 16-79.

K.Maksetov-A.Tecimuratov, Karakalpak Folklorı, Nökis 1979, 74-113.

23. S.Surazakov, Altay Folklor, Gorno-Altaysk 1975, 78-96.

T.S. Tuhtenev, Altay Albatının Kojondori, Gorno-Altaysk 1972.

N.A. Baskakov-T.M. Toşşakova, Oyrotsko-Russkiy Slovar, Moskova 1947, 84.

V.Verbitskiy, Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Turskogo Yazıka, Kazan 1884, 138.

24. Baskakov-Toşşakova, a.g.e., 126.

Verbitskiy, a.g.e., 293.

dır. Yır yani destan karşılığında kullanılan kaylar, koşuk karşılığındaki kojonlardan şekilleri itibariyle ayrılırlar.²⁵

Tuva Türklerinin şiir geleneğinde destan karşılığında "tool" veya "maadırlıg tool" terimleri kullanıldığı gibi "ır", "kojan" ve "kocamık" ile birlikte genel şiir karşılığındadır.²⁶ Ir, kojan ve kocamık terimleri birbirinden şekilleriyle değil, makam ve konuları itibariyle ayrılırlar. Tuva destanları da "tüydek" kuruluşundadır ve bu bakımdan dörtlük esasına göre kurulan ır, kojan ve kocamıktan ayrılırlar.²⁷ Tuva ve Altay Türk halk şiirinde, şiir, şarkı karşılığındaki takpak terimi yoktur. Sadece Hakaslarla yakın yaşayan Altay'ın kuzey kollarından bazılarında çok az olmak üzere halk arasında dörtlüklerden kurulu şiir, şarkı manasında takpak terimi vardır. Kaynaklarda Altay Türkçesi'nde atasözü manasında takpak teriminin olduğu belirtilse de çok yaygın değildir.²⁸

Hakas Türkleri'nin halk şiiri geleneğinde koşuk terimi yoktur. Takpak ise tahpah şeklinde diğer Türk lehçelerindeki koşuk teriminin manasını da içine alacak şekilde kullanılmaktadır.²⁹ Hakaslar'da tahpahla birlikte ır terimi de vardır ve iki terim birbirinden konuları, makamları ve uzunluk-kısalıklarına göre ayrılmaktadır.³⁰ Hem tahpah, hem de ır, dörtlük şeklinde kuruludur ve bu yönleriyle destan karşılığındaki ve tüydek şeklinde kurulu olan alıptı nımahlardan ayrılırlar. Hakas halk şiiri geleneğinde ırlar oldukça uzundur. Bazı ırlar dörtlüklerden kuruludur. Buna karşılık tahpahlar en fazla üç veya dört dörtlükten kuruludur.

Yırsı, yırav, cırsı terimlerinden anlaşıldığına göre yır veya cır, Tatar ve Başkurt Türkleri arasında zaman içerisinde destan karşılığında kullanılmıştır. fakat zamanla destan terimi yerleştiği için yır sadece uzun şiirler için kullanılmaya başlamıştır.³¹ XIX. yüzyıla kadar Tatarlar arasında cır olarak adlandırılan şiirlerin tamamına

25. Altay kayçılık geleneği hakkında daha geniş bilgi için bkz.

Surazakov, a.g.e., 137-207.

Surazakov, Altayskiy Geroičeskiy Epos. Moskova, 1985.

26. Tuvinsko-Russkiy Slovar. Moskova 1968. 598.

Tıva Ulustın Aaş Çogaalı, Kızı 1976. 84-99.

27. Daha geniş bilgi için bkz.

Tıva Ulustın Aaş Çogaalı, 19-43. 84-99.

28. Altay Türkçesi'nde bilmece karşılığında "tabışkak" terimi kullanılmaktadır.

29. Hakaskogo-Russkiy Slovar. Moskova 1953. 221.

30. M.A. Ugnvitskaya-V.E. Maynogaşeva. Hakasskoe Narodnoe Poetičeskoe Tvorčestvo. Abakan 1972. 223-248.

S.P. Kadışev. Hayçının Tahpartarı. Abakan 1962.

31. Tatar ve Başkurt halk şiiri geleneğinde görülen yer, cır, yırsı, yırav ve arşı terimleri hakkında daha geniş bilgi için bkz.

İlbaris Nadirov, Tatar Halık İcatı. Kısa Cırlar. Kazan 1976. 7-33:

İ.N. Nadirov, Tatar Halık İcatı. Turihi Hem Lirik Cırlar. Kazan 1988. 5-32.

İ.N. Nadirov, Tatar Halık İcatı. Yola Hem Uyn Cırları. Kazan 1980. 5-30.

Salavat Galin. Başkurt Halık İcadı. Yırzar. I.c., Öfö 1974. 41: 2.c., Öfö 1977. 6-33.

takmak denilmekteydi.³² Takmak hem Başkurt, hem de Tatar halk şiiri geleneklerinde günümüzde de kullanılan bir terimdir ve dörtlüklerden kurulu, en fazla da beş-altı dörtlük olabilen şiirlere verilen addır. Buna karşılık yır veya cırlar oldukça uzun şiirlerdir. Yırlar da takmaklar gibi dörtlüklerden kuruludur.³³ Zaman içinde yır karşılığında kullanılan Başkurt destanları ise “tüydek”lerden kuruludur. Başkurt ve Tatar halk şiiri geleneğinde koşuk terimi yoktur. Söz konusu geleneklerde takmak koşuğu da içine alacak şekilde kullanılmaktadır.

Uygur halk şiiri geleneğinde koşuk, koşak şeklindedir ve dörtlüklerden kuruludur.³⁴ Aynı şekilde Özbek halk şiiri geleneğinde de koşukla karşılaşırız. Özbek koşukları da dörtlüklerden kuruludur ve makamla söylenirler.³⁵ Bu lehçelerde şiir karşılığındaki takmak terimi yoktur.

Kırgız halk şiirinde ise koşuk, “koşok” şeklindedir ve ağıt karşılığında kullanılmaktadır.³⁶ Kırgız koşukları, diğer Türk boylarının halk şiiri geleneklerindeki aksine dörtlüklerden kurulu değildir.

Görüldüğü üzere koşuk(g) ve takmak terimleri yır-cır terimiyle birlikte hemen hemen bütün Türk lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir. Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Yukarıda adı geçen Türk boylarının halk şiiri geleneklerinde koşuk ve takmak terimleri destan dışındaki şiir ve şarkıların tamamını karşılamaktadır.

2. Türk boylarında destan karşılığında kullanılan yır (veya cır) terimleri, tüydek birimiyle kuruluyken koşuk ve takmak tarzındaki şiir ve şarkılar dörtlüklerden kuruludur.

3. Hangi sebepten olursa olsun destan için başka terimler oluşunca yır, koşut ve takmakla birlikte dörtlüklerden kurulu şiir ve şarkılara karşılık kullanılır olmuştur.

4. Yır adı altında toplanan dörtlüklerden kurulu şiir ve şarkılar terimin destan özelliğini hatırlatırcasına koşuk ve takpak adı verilen şarkılara göre daha uzundurlar.

32. Daha geniş bilgi için bkz.

İlbaris Nadirov, ay.

33. Daha geniş bilgi için bkz. 31 numaralı dipnottaki kaynaklar.

34. Bkz. Oktyabr Camaldinov, Uygur Helik Koşaklırı, Almuta 1988.

Uygur Folklorinin Antologiyası, Almuta 1988, 5-83.

35. Bkz. Özbek Tilinin İzahlı Lugatı, 2.c., Moskova 1981, 607:

Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadi, Taşkent 1990, 142-173;

Hacimcan Rezzakov, Gulyar-Fergana Halk Koşıkları, Taşkent 1967;

Özbek Folklori Oçerkleri, 1.c., Taşkent 1988, 223-260.

36. Bkz. Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihının Oçerki, Frunze 1973, 120-129.

5. Cırlar yani destanlar cırlanırken, koşuk ve takpaklar ayılır.
6. Koşuk ve takpak Anadolu-Türk halk şiirindeki manileri hatırlatan şiirleri de içine alacak şekilde dörtlüklerden kurulu bütün şiirler için kutlanılmaktadır.
7. Cırlar esas itibariyle hecenin 7 ve 8'li kalıbıyla kuruluyken, koşuk ve takpakların kalıpları değişkendir.
8. Takpak, istisnaları olmakla birlikte genellikle koşukların içinde gösterilmiştir. Koşuklardan ancak konu itibariyle ayrılırlar.
9. Koşuk ve takpaklar hemen her konuda olabilirler.
10. Netice olarak koşuğun takpakla birlikte bir nazım şekli olduğu düşüncesindeyiz.